

УДК 37.014(470+571)«1721/2025»
DOI [https://doi.org/10.32782/NPU-VOU.2025.1\(96\).01](https://doi.org/10.32782/NPU-VOU.2025.1(96).01)

Віктор АНДРУЩЕНКО

доктор філософських наук, професор,
член-кор. НАН та академік НАПН України,
ректор

Український державний університет
імені Михайла Драгоманова
<https://orcid.org/0000-0002-7997-5913>

ОСВІТА «ТЕМНИХ ЧАСІВ» РОСІЙСЬКО- ЦАРСЬКОЇ ТА БІЛЬШОВИЦЬКО- ПУТІНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ПОДОЛАННЯ ЯК ВИХІД ІЗ КРИЗИ

У повсякденному сприйнятті освіту часто уявляють як ліхтар, що освітлює людині дорогу до істини, розганяє темряву та розсіює морок. Незважаючи на певний романтизм, подібне визначення у сутнісному розумінні є загалом правильним. Освіта – це світло, зірковий небесний шлях, який освітлює дорогу до успіху. Саме освіта, спираючись на науку, соціально-практичний досвід і культуру, дарує людині прозріння, яке зрощує свідомість, забезпечує пізнання, на основі якого людина зростає, мужніє, формує свої людські якості, входить у самостійний і повноцінний життєвий процес.

Щоправда, інколи її затьмарюють «темні часи». Гальмуючи просвітництво, вони нерідко спрямовують розвиток у далекі від цивілізації дрімучі сутінки. «Темні часи» – це часи застою, розбою і безчинства, невігластва та жорстокості. І хоча освіта ніколи не зникала з поля актуальних потреб життєдіяльності людства, у «темні часи» вона ледь жевріла. Доступ до неї отримували здебільшого панівні верстви населення. «Темні часи» принижували освіту, заганяли її в тісні рамки ідеології можновладців. Загальна маса населення, особливо обездоленого

люду, доступу до неї практично не мала.

«Темні часи» домінували в період рабства, частково в часи Середньовіччя та релігійного мракобісся, у часи братовбивчих завойовницьких війн, в епоху зародження та розквіту імперських амбіцій тих чи інших держав, а також у період утвердження такого потворного політичного режиму, як тоталітаризм. «Темні часи» переживали різні народи й культури. На жаль, уникнути їх згубно-тлінного впливу не судилося також і українцям. Різноманітні завойовники, що впродовж історії намагалися підкорити українську людину і культуру, розвиткові освіти не сприяли.

Найбільш помітний негативний вплив «темних часів» на Україну, її освіту та культуру виявила російсько-царська та більшовицька імперії. Її цинічно-злочинну практику продовжує нинішня путінська Росія. Розвіяти пітьму, звільнити освіту від негативних нашарувань «темних часів», забезпечити їй системний розвиток є одним із головних завдань цивілізаційного розвитку людства.

Ключові слова: людина, освіта, наука, культура, практика, «темні часи», просвітництво, цивілізаційний розвиток людства.

Розробленість проблеми. Освіта «темних часів», зокрема періоду існування колишнього СРСР, досить широко і критично висвітлюється в публікаціях таких зарубіжних і вітчизняних дослідників, як Теодор Адорно, Ханна Арендт, Тоні Джадт, Василь Кремень, Марія Култаєва, Маргарет Лена, Стів Пінкер, Мирослав Попович, Петро Саух, Тімоті Снайдер, Володимир Співаковський, Макс Хоркхаймер, Ніл Фергюсон та інших відомих і шанованих дослідників. Враховуючи актуальність означеної проблеми, необхідності її поглиблення, зокрема у світлі уроків нашого драматичного часу, особливо уроків війни Російської Федерації проти незалежної України, автор вибрав її як предмет самостійного теоретичного осмислення.

Виклад основного матеріалу. Як соціальний феномен основний механізм соціалізації особистості – освіта – існує з часів становлення людини як *Homo sapiens*. Власне, вона ж, плекаючи розум і втілюючись у практику, забезпечує виокремлення людини з природної цілісності, утвердження її у людському статусі. Звідси пошана, з якою люди впродовж історії ставилися до освіти та її провідників, повсякчас намагались забезпечити її підтримку та розвиток, долучити до неї підростаючі покоління. Знання – це сила, а їх основні чинники – освіта, наука, культура й соціальна практика – у всі часи розцінювались як могутні джерела розвитку, прогресу, процвітання.

Щоправда, були й інші часи, підходи, практики. Нерідко освіту сприймали як своєрідну забаву, відводили для неї роль у навчанні читати, писати та рахувати – і не більше. Але зневага, яку інколи в силу різних причин ті чи інші народи виявляють до освіти, призводить до кризи, яка боляче вдаряє по всьому соціальному організму, позначається на природі, виробництві, загальній культурі. Життєвий простір таких суспільств охоплював морок. У ньому господарювали безчинства, процвітали злочини, зневага до людини й загальнолюдських цінностей, практично безроздільно домінував принцип: *homo homini lupus est* – людина людині вовк.

Уперше означений вислів у сенсі виразу крайнього егоїзму людини ввів у літературу давньоримський письменник Плавт (250–184 рр. до н. е.). У більш розгорнутій інтерпретації та навантаженні його використав англійський філософ **Томас Гоббс**. Відтоді часи, які зневажали освіту (а отже, людину і культуру), нехтували просвітництвом, називали «темними». Життя в них було блідим, безрадіним, а може, й диким. Животворне тепло освіти було доступним тільки обраним – окремим верствам (чи групам) людей, здебільшого можновладцям. «Обрані» користувалися благами просвітництва і культури, які в принципі мали б належати всьому суспільству.

Історично першою формою таких часів був період рабства – найбрутальніша форма експлуатації людини людиною, за якої раб разом зі знаряддям виробництва вважався власністю господаря-рабовласника. Освіта, як і наука, у ті часи ледь жевріла. Як уже зазначалося, вона була доступна лише представникам влади та заможним верствам населення. Схожі риси спостерігаються і в період Середньовіччя, коли релігія стала домінуючою формою духовного та практичного освоєння світу. Перший промінь освіти прорізав пітьму невігластва в часи Ренесансу та Просвітництва. Саме тоді, як писав І. Кант, освіта наповнилася цілком реальним змістом, вирвалася з лабет теології та навчила людину керуватися власним розумом.

Здавалося б, животворні ліхтарі просвітництва назавжди розвіяли морок. На жаль, упродовж наступних часів і навіть в наші дні існують держави, народи й культури, які інспірують тьму, поглиблюють безпросвітництво, зрощують безнадію. Ідеться про таке соціальне явище, як тоталітаризм – політичний режим, спрямований на досягнення цілковитого (тотального) контролю держави над усіма сферами суспільного та приватного життя людини й суспільства. Його прояви в різні часи спостерігалися в різних країнах. У найбільш брутальній формі цей потворний спосіб життя утвердився у фашистській Німеччи-

ні, більшовицькій (радянській) Росії та ще в низці країн сучасного світового простору.

Тоталітарні держави інспірують насильство, сіють зло, розпочинають і ведуть війни, нищать на своєму шляху все, що не відповідає їх ганебним замислам. Цілком зрозуміло, що вістря атаки темних часів спрямовується насамперед на освіту. Нацисти та сталіністи, залишки яких усе ще заявляють про себе в деяких країнах світового простору, вводять людей у морок, окутують облудливими обіцянками, поширюють злостив, переважно шовіністичні наративи, підштовхують до зіткнення народів і культур. Нині наративи «темних часів» насаджує російському суспільству режим диктатора Путіна.

Історія засвідчує: одним із найбільш огидних режимів «темних часів», який плюндрував людину, спотворював освіту, науку і культуру, матеріальне та духовне життя загалом, був радянський. Він утвердився внаслідок злочинного більшовицького перевороту 1917 року, розв'язаної ним кривавої громадянської війни та жорстоких репресій проти власного народу, протистояння світові, який більшовики-ленінці планували підпорядкувати своїй злочинній волі. Здавалося б, вони долучили народи колишньої росії до джерел науки, освіти та просвітництва. Насправді ж це велике перебільшення. Вони навчили безграмотних лише читати, писати й рахувати. Однак і в цьому корениться негативна історія просвітництва більшовизму – одурманили свідомість громадян комуністичною облудою, посіяли зерна безпідставних мрій про «світле майбутнє», яке нібито наступить завдяки пролетарській революції, ліквідації експлуатації людини людиною, класів і держави. Як виявилось, крім кровопролитних воєн, перманентних збурень обездоленого люду, громадянського протистояння народів, ворожості до світу, прагнення до його підкорення тощо, подібна ідеологія та практика практично нічого позитивного світові не подарували. Деякі успіхи, здобуті в радянський період життєдіяльності народу, меркнуть, тьмяніють, знецінюються порівняно з мільйонними

жертвами, покладеними комуністичними «вождями» на вівтар історії.

Таких режимів в історії було декілька. Усі вони характеризуються не інакше, як збочення, відступ від розуму, науки і просвітництва, від цивілізованих шляхів розвитку людства. Деякі з них існують ще й сьогодні. Вони загалом засуджуються історією, але все ж таки деінде ще жевріють, засмічують культуру, залякують людей своєю невизначеністю та безвідповідальністю. На тлі цих процесів радянський тоталітарний режим, який знайшов своє продовження в путінській Росії, є збоченням найбільш темним і огидним. Він потребує скрупульозного вивчення, оцінки та висновків, які мають слугувати уроком для остаточної ліквідації, недопущення повторення в майбутньому.

Якими ж засобами радянський тоталітарний режим «темних часів» загавляв суспільство в глухий кут історії? Їх багато. Вони суперечливі. Дослідники різних часів і народів інтерпретують їх далеко неоднозначно. Очевидно, узгоджена оцінка їх тотального впливу на освіту є справою майбутнього. Наразі маю висловити деякі попередні судження, підготовлені моїми дослідженнями минулого десятиліття, зокрема монографічними виданнями «Світанок Європи» (2013 р.) «Організоване суспільство» (2018 р.), «У пошуках свободи» (2023 р.). Загальновизнаним є те, що першим і головним чинником (засобом) цього стала тотальна ідеологізація матеріального та духовного життя суспільства колишнього СРСР, окупованих радянськими військами країн Європи, що об'єднались у міфологемне «товариство країн соціалістичної співдружності».

В основі цього досить суперечливого й неприродного об'єднання лежить вчення Маркса – Енгельса – Леніна, сконструйоване на протигагу традиціям цінностям цивілізації, вчення вкрай суб'єктивне, помилкове, облудливе. Обумовлене пошуком кращої долі для обездоленого люду, воно загнало людей в таке ж глибоке болото, з якого людство намагалося вибратись. Як кажуть, добрими намірами вимощена

дорога до пекла. Поширившись світом, найміцніше марксизм укоренився та прижився в Росії, де заповнив (і замінив) собою віками сформовані дух, розум, надію і волю, загнав людей у жорсткі рамки хибно інтерпретованої «історичної необхідності», підпорядкував фальшовано піднесеному на постамент вождів. Суцільно ангажована корисними інтересами представників більшовицької політичної кліки, яка захопила владу, марксистська ідеологія заповнила весь життєвий простір тодішнього радянського суспільства спосіб життя, виробництво, духовний процес, науку, культуру, мистецтво і навіть релігію. Найбільше від нього потерпала освіта. Марксизм-ленінізм став основним предметом шкільної та університетської освіти, різноманітних форм підвищення кваліфікації та самоосвіти. Він визначав природничо-наукову картину світу, світогляд, методологію, пріоритетні цінності та виховні принципи в закладах освіти, науки і культури. У період всевладдя Сталіна його основу становив «Короткий курс історії ВКП(б)». Виданий мільйонними тиражами, цей курс визначав тлумачення основних питань історії країни, більшовицької партії та марксизму-ленінізму, завдань суспільного розвитку, питань внутрішньої та зовнішньої політики. Він не припускав ніякої самостійності, а тим паче – свавільної інтерпретації питань комуністичного будівництва. Упровадженню «Короткого курсу» сприяла безпрецедентна, великомасштабна кампанія з пропаганди ідей цього видання у свідомість населення. Відхилення від нього жорстко переслідувалось, каралось.

Другою ознакою спалюваної освіти «темних часів» періоду СРСР стало її тотальне підпорядкування військово-промислому комплексу. З погляду марксистської ідеологічної доктрини таке підпорядкування здавалося цілком логічним і обґрунтованим. Ще б пак! Марксизм-ленінізм планував руйнацію усталеного світу, побудову на його руїнах нового комуністичного порядку, встановлення над ним власного всевладдя. Звісно, останнє могло бути здійсненим тільки насильниць-

ким шляхом, яке потребувало військової сили, спроможної армії, ефективної зброї та належного військового вишколу населення, особливо молоді. У колишньому СРСР цій меті підпорядковувалось усе – виробництво і побут, засоби масової пропаганди і культура, наука і освіта. Кожен урок, кожна навчальна дисципліна, кожен вчитель чи викладач неодмінно підкреслювали велич марксистського заміслу для перспективного розвитку людства, протидії ворожому оточенню, яке нібито всіма силами й засобами намагалося протистояти йому. Школа і вчитель, університет і викладач неодмінно підкреслювали необхідність захисту завоювань соціалізму, надання так званої допомоги народам, які свідомо чи інтуїтивно, за власною волею чи під тиском колишньої радянської імперії, демонстрували свій соціалістичний вибір і комуністичну орієнтацію.

Означений вибір потребував неабиякої фінансової, а тим паче – військової підтримки. Така ж сила потрібна була й для утримування збуджених людських мас усередині країни. Значна частина радянських людей у комунізм не вірила, впровадження тоталітарних методів управління не приймала, фальшовану ідеологію відторгала, а в разі посилення агресивних заходів з боку влади – протестувала, мітингувала, повставала. Упокорити народ могла тільки сила, яку всіма засобами зрощувала антинародна влада.

Характерним є те, що найбільш інтенсивно й цілеспрямовано військово-агресивну сутність характеру мас, особливо молоді, зрощували саме радянські освіта і культура. Наскрізь пронизані тотальною компартійною ідеологією і пропагандою вони апелювали до низинних почуттів, підпорядковували свідомість і волю людини військово визначеним цілям. Їх своєрідним центром було виправдання й оспівування світової величі імперії, її спрямованості на підкорення та підпорядкування інших народів, як нібито найбільш прогресивному та перспективному способу життя й культури. Мало хто здогадувався, що їх спосіб життя й культура були наскрізь фальшиви-

ми, ба більше агресивними й злочинними. Вивільнення освіти з лабет військово-промислового комплексу є одним із найдієвіших засобів її деідеологізації, виходу з-під влади темряви, мороку й несправедливості. На жаль, подібна практика (можливо, ще більш інтенсивно) нині реалізується в путінській Росії, особливо на окупованих нею українських територіях.

Освіта «темних часів» радянської епохи продукувала зневагу до людини як індивідуальності й особистості. Її пронизувало сталінське гасло «незамінних людей немає». Відповідно до цього наративу освіта в буквальному розумінні «штампувала людей» універсальних здібностей, у міру освічених, вихованих, слухняних, але бездумних виконавців волі партії – будівників комунізму, які в народному обігу отримали принизливу назву *homo soveticus*. Запоре-ні матеріалізмом та комунізмом і водночас душею і тілом віддані країні та народу, такі люди масово ставали на захист вітчизни, жертвували своїм здоров'ям і навіть життям для виконання завдань партії, яка ідентифікувалась не інакше, як «розум, честь і совість епохи». І хоча ні розуму, ні совісті, а тим паче честі комуністична партія не мала від початку і до кінця свого існування, її пропагандистський актив засмічував суспільну духовність наративами «величної партійності», нещадно експлуатував почуття й сумління, у буквальному розумінні вижимав із людей все, що сприяло зміцненню свавільно-цинічної компартійної влади.

Щоправда, навіть у «темні часи» дехто за страх, інший за совість жив, працював, народжував і виховував дітей, намагався дати їм гідну освіту, підтримати в самостійному пошуку й осмисленні життєвих пріоритетів. У цьому людському загалі були люди різних характерів, волі та долі: були й ті, хто створював шедеври науки, культури та мистецтва, прославляв власний народ здобутками світового рівня; інші категорично не приймали ідеологічно комуністично-ангажований спосіб життя, активно протидіяли йому, боролися не тільки інтелектуально, але й зі зброєю в руках; були й відверті пристосуванці, які

мовчали та ховались, занурювались у небуття, аби вижити, не потрапити під підозру, а тим паче – під так званий караючий меч революції. Перших у ті часи прославляли, засипали преміями та нагородами; інших (незговірливих) – переслідували, засуджували, виселяли за межі держави, піддавали репресіям. Пристосуванців просто не помічали. Не наше завдання виставляти всім цим категоріям людей оцінки, а тим паче висловлювати звинувачення. Бог їм суддя. Ми маємо лише осмислювати, намагаючись зрозуміти час і обставини, протиріччя і складності, які обумовлювали той чи інший поворот історії, а отже, і вибір особистості. У цьому ж контексті ми маємо винести уроки правди, вибудовувати освіту – нинішню і післявоєнну, – промені якої розірвуть «темні часи» і яка сформує масу людей, здатних жити людським, ціннісно-гуманістичним, демократичним чином у царині свободи і справедливості. Освіта незалежної України разом і в контексті загального способу життя рухається означеними шляхами вкрай суперечливо, але загалом успішно й безповоротно.

Головною перепоною реалізації означеного вибору стала безпрецедентна агресія Російської Федерації проти України, яка в буквальному розумінні розірвала більш-менш усталений і відносно комфортний український, європейський і світовий простір, що сформувався внаслідок політики розрядки Рейгана – Горбачова. Російська агресія повернула «темні часи», часи мракобісся, цинізму, кривди, окозамилювання, відвертої брехні. У їх епіцентрі знову ж таки опинилися наука, освіта і культура. У духовний простір Росії і в окуповані українські території повернулися радянсько-рашистські наративи відродження СРСР, а разом із ними – фейкові пріоритети радянського способу життя: недовіра та ворожість людини до людини, пошук образу ворога, цинізм і жорстокість, які вже давно посоромили себе перед світом.

Наскрізь брехливі наративи, що впроваджуються рашистами в освіту та культуру як на окупованих, так і на підпорядкованих Україні територіях, роз'їдають

людські душі, нівелюють віками зрошувані моральні цінності, підривають віру в добро і справедливість. У душах людей знову поселився страх, невпевненість у завтрашньому дні, невіра в майбутнє. Як зазначається в дослідженнях Центру стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки, імперсько-рашиська «пропаганда стала інтегральною частиною російського політичного життя і продукується абсолютно на всіх його рівнях: від дитячого садочка до заяв з трибуни Радбезу ООН. Актором пропагандистського спектаклю виступає і сам Путін: він дає брехливі обіцянки, перекручує факти, маніпулює, залякує». Періодичні програмні звернення російського диктатора при цьому неодмінно анонсуються «як епохальні й доленосні», як такі, що «задають актуальну рамку пропаганди для тисяч дрібних ретрансляторів» (див.: **Як російський інформаційний корабель пішов на... Наративи пропаганди під час повномасштабної війни. К., 2023, с. 9**). Боротьба із цим вселенським злом є таким же актуальним завданням сьогодення, як і військова протидія ворогові. Справжня українська освіта, яка утвердилась із часів незалежності й нині протистойть рашистській духовній агресії, є такою ж ефективною зброєю, як і зброя реальна, військова.

Вона окрилює людину, піднімає дух, заряджає оптимізмом, налаштовує на перемогу.

Долаючи «темні часи», українська освіта звільняється від радянських (і власне путінських) наративів, розвивається, здійснює необхідні трансформації, стає все більш відкритою, перспективною. Головними орієнтирами післявоєнної освіти України є модернізація освіти за надбаннями культури цивілізованих країн світу; подолання засилля в освіті так званої радянщини, компартійної (марксистсько-ленінської) партійності та ідеологізації, фальшивого однодумства та єдності; активізація належної відповіді агресивним та облудливим путінським наративам, які відсторонюють освіту від розуму, науки та гуманістичних цінностей; забезпечення доступності до якісної освіти; посилення органічного зв'язку освіти з наукою, національною та світовою культурою і практикою; реалізація європейського вектору розвитку освіти; розбудова освіти на таких основних принципах, як людиноцентризм, інноваційність, здоровий прагматизм; тотальна демократизація освіти; інформаційна насиченість, комп'ютеризація, упровадження штучного інтелекту, низка інших інновацій, апробованих європейською та світовою спільнотою.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Андрущенко, В.** (2025). Просвітницька одіссея розуму. Київ.
2. **Андрущенко, В.** (2023). У пошуках свободи. Київ.
3. **Арендт, Х.** (2005). Джерела тоталітаризму. Київ.
4. **Арендт, Х.** (2008). Люди за темних часів. Київ.
5. Багатовимірний рашизм: початок і кінець (2023). Упоряд. В. Огризко. Київ.
6. **Валіцький, А.** (1999). Марксизм і стрибок у царство свободи. Історія комуністичної утопії. Київ.
7. **Геллетлі, Р.** (2012). Ленін, Сталін і Гітлер. Доба соціальних катастроф. Київ.
8. **Гобулін, В.** (2017). Світова гібридна війна: український фронт. Київ.
9. **Джадт, Т.** (2023). Після війни. Історія Європи від 1945 року. Київ.
10. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні (2021). Київ.
11. Непокарані геноциди – повторюються (2024). Упоряд. О. Стасюк, редкол.: П. Чернега, В. Сергійчук, Г. Капустян. Київ.
12. **Плохій, С.** (2019). Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу. Київ.
13. **Попович, М.** (2017). Червоне століття. Київ.
14. **Сеттер, Д.** (2017). Век безум'я. Распад и падение Советского Союза. Київ.
15. **Тисменяну, В.** (2021). Диявол в історії. Комунізм, фашизм і те, чому вчить двадцяте століття. Київ.

16. **Фергюсон, Н.** (2017). Цивілізація. Як захід став успішним. Київ.
17. Як російський інформаційний корабель пішов на... Наративи пропаганди під час повномасштабної війни (2023). Київ.
18. **Horkheimer, M., & Theodor, W.** (1988). Adorno: Dialektik der Aufkl rung. S. Fischer, Frankfurt 1969, Nachdruck als Taschenbuch.

REFERENCES

1. **Andrushchenko, V.** (2025). *Prosvitnytska odisseia rozumu* [The enlightening odyssey of reason]. Kyiv [in Ukrainian].
2. **Andrushchenko, V.** (2023). *U poshukakh svobody* [In search of freedom]. Kyiv [in Ukrainian].
3. **Arendt, H.** (2005). *Dzherela totalitaryzmu* [The origins of totalitarianism]. Kyiv [in Ukrainian].
4. **Arendt, H.** (2008). *Liudy za temnykh chasiv* [Men in dark times]. Kyiv [in Ukrainian].
5. **Ogryzko, V.** (Ed.). (2023). *Bahatovymirnyi rashyzm: pochatok i kintsi* [Multidimensional rashism: the beginning and the end]. Kyiv [in Ukrainian].
6. **Walicki, A.** (1999). *Marksyzm i strybok u tsarstvo svobody. Istoriiia komunistychnoi utopii* [Marxism and the leap into the realm of freedom: A history of communist utopia]. Kyiv [in Ukrainian].
7. **Gellately, R.** (2012). *Lenin, Stalin i Hitler. Doba sotsialnykh katastrof* [Lenin, Stalin and Hitler: The age of social catastrophe]. Kyiv [in Ukrainian].
8. **Hobulin, V.** (2017). *Svitova hibridna viina: ukrainskyi front* [Global hybrid war: Ukrainian front]. Kyiv [in Ukrainian].
9. **Judd, T.** (2023). *Pislia viiny. Istoriiia Yevropy vid 1945 roku* [Postwar: A history of Europe since 1945]. Kyiv [in Ukrainian].
10. National report on the state and prospects of education development in Ukraine (2021). Kyiv [in Ukrainian].
11. **Stasiuk, O.** (Ed.), with Chernega, P., Serhiychuk, V., & Kapustian, H. (Eds.). (2024). *Nepokarani henotsydy – povtoruiutsia* [Unpunished genocides repeat]. Kyiv [in Ukrainian].
12. **Plokhyy, S.** (2019). *Ostannia imperiia. Zaneпад i krakh Radianskoho Soiuzu* [The last empire: The fall of the Soviet Union]. Kyiv [in Ukrainian].
13. **Popovych, M.** (2017). *Chervone stolittia* [The red century]. Kyiv [Ukrainian].
14. **Satter, D.** (2017). *Vek bezumiia. Raspad i padenie Sovetskogo Soiuzu* [Age of delusion: The fall of the Soviet Union]. Kyiv [in Russian].
15. **Tismaneanu, V.** (2021). *Dyiavol v istorii. Komunizm, fashyzm i te, chomu vchyt XX stolittia* [The devil in history: Communism, fascism, and the lessons of the 20th century]. Kyiv [in Ukrainian].
16. **Ferguson, N.** (2017). *Tsyvilizatsiia. Yak zakhid stav uspishnym* [Civilization: The West and the rest]. Kyiv [in Ukrainian].
17. *Yak rosiiskyi informatsiinyi korabel pishov na... Narytavy propahandy pid chas povnomashtabnoi viiny* [How the Russian information ship sank... Propaganda narratives during the full-scale war] (2023). Kyiv [in Ukrainian].
18. **Horkheimer, M., & Adorno, T.W.** (1988). *Dialektik der Aufklärung* [Dialectic of enlightenment]. Frankfurt: S. Fischer [in German].